

Pokretljivost seoskog stanovništva i problemi agrarnih naselja

Prof. dr Muhamed Kadić

1) KRETANJE STANOVNIŠTVA I NASELJA U TOKU HISTORIJSKOG RAZVOJA

Znatan broj seoskih naselja u Jugoslaviji se od pamtivijeka nalazi u stanju stalnih promjena — promjena u stepenu i načinu izgradnje ili u prostornom kretanju stanovništva i naselja.

Te su se promjene ranije očitovale u odseljavanju »raselica«, tj. prekomjernog prirodnog priraštaja stanovništva, na prijašnja »ljetišta« i šumske pašnjake koje su krčili i pretvarali ih u obradiva, ziratna zemljišta. *Sela su se kretala uzbrdo*, stvarajući sitna, raštrkana i zabačena naselja, nesposobna za kulturne, zdravstvene i komunalne zahvate.

U još jačoj mjeri nego kretanje naselja, manifestiralo se *kretanje stanovništva* iz neplodnih i prenaseljenih u plodnije i manje naseljenje krajeve. Naročito je poznato sporo, ali u toku niza generacija stalno »metanastazičko kretanje stanovništva« iz planinskih oblasti Peštera, Sjenice, Brda i dr. u naselja šumadije, nižih predjela Hercegovine, Bosne, Semberije, Bosanske krajine i Like. Na sličan način desilo se i kretanje iz planinskih dijelova Dalmacije u Hercegovinu i Bosnu, te na teritoriju Makedonije, južne Srbije, Vojvodine, Boke Kotorske, okoline Splita, Šibenika, Dubrovnika i sl.

Migracije se nisu uvijek kretale jednosmjerno, nego je dolazilo i do račvanja migrantskih struja i povratnih kretanja iz tranzitnih oblasti prema ranijim maticama.

Uzroci migracija mnogobrojni su i vrlo različiti. Mnoge seobe izvršene su ili započete povodom važnijih prelomnih historijskih događaja, kao što je bilo npr. prilikom prodiranja Osmanlija u naše krajeve ili njihovog povlačenja iz Mađarske, Vojvodine, Slavonije, Srbije i nekih dijelova Dalmacije. No seoba je bilo i prije dolaska Osmanlija, ali i poslije njihovog odlaska. Trajniji činioci koji su djelovali kroz duga stoljeća i bili efikasniji, društveno-ekonomskog su karaktera — veliki prirodni porast stanovništva i nemogućnost egzistencije na skućenim i često neplodnim zemljištima matičnih oblasti.

Ratovi i kuge koje su pustošile stanovništvo nekad naseljenih ravničarskih oblasti, davali su podstrek za doseljavanje migranata iz aridnih i planinskih krajeva na opustjela imanja u ravninama.

Ove migracije su u toku posljednjih 100—150 godina »ispremještale stanovništvo cijelih zahvaćenih krajeva, promijenile mu tip, dijalekt, kulturu i običaje i stvorile novi etnički amalgam«.

Pod utjecajem migracija, u krajevima kojima su se kretale ili zaustavljale migrantske struje javljaju se *dva u biti različita tipa seoske kuće i naselja*.

Kuće stabiliziranog starosjedilačkog stanovništva većinom su građene od solidnijeg materijala, s većim brojem prostorija izdiferencirane namjene, često i spratne. Njihova dispozicija je razvijena i na njima se mogu slijediti zakonitosti postepenog tradicionalnog razvoja arhitektonsko-oblikovanog i konstruktivnog koncepta kuće.

Kuće doseljenika ispočetka su vrlo jednostavne, dispoziciono primitivne i svedene na najnužnije konstruktivne i oblikovne elemente. Nekad su bile i prevozne, jer se doseljenici nisu osjećali sigurnim niti dovoljno stabilnim u novim naseljima.

Istom kasnije, nakon relativne ili konačne stabilizacije doseljenika, dolazi do usavršavanja tipa tih kuća, i do uzajamnih utjecaja između doseljenika i starosjedilaca.

Slična je situacija i s naseljima. Starosjedilačka naselja su zbijenija, nekad i sasvim koncentrirana oko stanovitih zajedničkih centara. Naselja migranata obično su razbijenijeg tipa, na međusobno udaljenim krčevinama, ukoliko doseljenici nisu sa sobom donijeli koncepciju zbijenog naselja iz ranije postojbine.

U toku naseljavanja dolazilo je mjestimično i do prisilnog administrativnog zbivanja takvih naselja, kao što je npr. slučaj u Srbiji za vrijeme Miloša Obrenovića, ili u naseljima Vojne krajine, u Vojvodini i drugdje.

2. SUVREMENE MIGRACIJE

Prodor kapitalističkih robnonovčanih odnosa u patrijarhalno i djelomično feudalno tkivo prirodne proizvodnje i porodične zadruge, izazvao je duboke promjene na selu.

Mobilnost i cijepanje seoskog posjeda još su više otežali mogućnost egzistencije na usitnjenim imanjima s primitivnom proizvodnom tehnologijom, i intenzivirali migracione tokove, naročito u vrijeme između dva svjetska rata.

Usitnjenost seoskog posjeda i brojnost članova porodice pri tom su igrali vrlo značajnu ulogu.

Od cca 2,300.000 individualnih seoskih posjeda, u 1957. g. je npr. jedna trećina bila ispod 2 ha, a cca polovina ispod 3 ha. Ova usitnjenost i rasparčanost (i inače malog posjeda) na velik broj parcela, još je izrazitija u planinskim oblastima Bosne i Hercegovine, Crne Gore i dr.

U tim je krajevima i prirast stanovništva znatno veći nego u prosjeku cijele zemlje. Dok prosjek prirodnog priraštaja za cijelu zemlju iznosi oko 11 na 1000 stanovnika, dotle je on u Bosni i Hercegovini 24, a na Kosovu čak i 30.

Dok je izvan planinskog područja prosječan broj članova porodice u prosjeku 4,3, dotle prosjek za planinsko područje iznosi 5,9. U nekim dije-

lovima tog područja taj je prosjek znatno veći: u Bosni i Hercegovini 7,12, a na Kosovu 7,3.

Prihvatanje migranata je u vremenu između dva svjetska rata znatno zaostajalo za narastanjem stanovništva koje je bilo prisiljeno na migracije. Zbog opće nerazvijenosti zemlje samo je mali dio prirodnog priraštaja mogao da se smjesti i zaposli izvan matičnih oblasti, dok je većina i dalje ostajala u svojim selima i pojačavala relativnu agrarnu prenaseljenost do stepena pred eksplozije.

Do eksplozije stanovništva u tim oblastima došlo je nakon oslobođenja zemlje, u 1945. godini, kada se naglo manifestirala potreba za radnom snagom za obnovu zemlje, industrijalizaciju i izgradnju privredne infrastrukture.

U usporedbi s ranijim kretanjima, ova najnovija migracija izgleda kao torencijalna bujica prema ranijim tihim tokovima. Za 20 godina (između 1945. i 1965. godine) skoro 3 milijuna lica napustilo je agrarne djelatnosti i u velikom broju preselilo u gradska, prigradska i industrijska naselja.

Ova migrantska bujica izazvala je duboke promjene ne samo u seoskim nego i u gradskim naseljima te u nizu oblasti društveno-ekonomskog i kulturnog života zemlje.

Opet su planinski krajevi predstavljali aktivnu migracionu zonu, dok su pasivnu predstavljali gradovi, industrijska naselja i nova seoska naselja u ravnicama i na saobraćajnicama. Mjesto nekadašnjeg kretanja sela uzbrdo, nastupilo je njihovo *silazjenje nizbrdo*, u ravnice i na saobraćajnice.

Migranti su predstavljali pretežno nekvalifikovanu radnu snagu za neagrarne djelatnosti, pri tom i nepismenu. Njihovo prekvalificiranje i zapošljavanje bilo je skopčano, i još je uvijek skopčano s velikim poteškoćama.

Zbog svog velikog broja, niske kvalificiranosti, a prema tome i niskih nadnica, takva radna snaga vrši težak pritisak na fondove općih službi. Zbog istih razloga ona ima snažne sklonosti prema »uravnilovci« i djeluje destimulativno na podizanje efekta rada, snižavajući standarde proizvodnosti i usluga.

Isto tako su teški pritisci na stambene, komunalne, zdravstvene, školske i druge fondove u gradskim naseljima, koja nisu adaptirana na tako nagao priliv stanovništva.

Jedan dio migranata doseljava se u ravničarske krajeve Vojvodine, Slavonije i drugdje, gdje otkupljuje i naseljava male dijelove tzv. staračkih imanja, koja bi inače bila zrela za postepene integracione zahvate. Time pojačava parcelaciju tamošnjeg individualnog posjeda.

U posljednje vrijeme veliki dio migranata odlazi u tehnički razvijene zemlje na rad. Time se smanjuje unutrašnji pritisak u zemlji, u stanovitim slučajevima podiže se kvalifikacioni, ekonomski i kulturni standard tih migranata, barem u sadašnjem periodu.

Naročito je karakteristično, i za naša razmatranja važno, svakodnevno ili nedeljno *pulsiranje radne snage između sela i grada*, često i na dosta velike udaljenosti.

Važno je istaknuti da ova radna snaga ostaje i dalje djelomično vezana za selo i poljoprivredu. Neki članovi domaćinstva rade u vanpoljoprivrednim djelatnostima, a u slobodnim časovima i u poljoprivredi, dok se drugi bave samo poljoprivredom.

Time se stvara poznati *tip mješovitog domaćinstva*, što je vrlo karakteristično za većinu sitnih i srednjih domaćinstava. Ova pojava seljaka —

radnika, koji stoji jednom nogom na selu — a drugom u sekundarnim djelatnostima, u nas je dosta često i, s dosta prava, podvrgavana kritici.

Međutim, čini se da je ta pojava sada neizbježna i da se mora posmatrati s manje crno-bijelog slikanja.

Za jedan dio te radne snage ovo je prelazni korak u transformaciji seljaka u radnika. S druge strane, na ovaj se način izravna neizbježna razlika između prihoda nedovoljno kvalificiranog seljaka-radnika i potreba njegove porodice, i smanjuju pritisci na fondove poljoprivrednih proizvoda.

Potrebno je istaknuti i pojavu da su ovi seljaci-radnici neka vrsta mosta preko kojeg društveni i kulturni utjecaji prodiru na selo. Svojim приходima u novcu ovi seljaci unapređuju poljoprivredna domaćinstva, unose u selo gradske tekovine, školuju djecu i sl.

Ova radna snaga omogućuje industriji da se lakše prilagođava neizbježnim oscilacijama na tržištu, varirajući broj radne snage bez jačih socijalnih posljedica.

S rurističkog stanovišta ova je kategorija važna naročito stoga što utječe na diferencijaciju tipova seoskih naselja i na stvaranje posebnih tipova *seoskog naselja s mješovitom privrednom i prostornom strukturom*.

U stvari, oko polovica neagrarnog radne snage i dalje stanuje u seoskim naseljima. Odatle i proističe pojava da oko tri četvrtine stanovnika naše zemlje danas stanuje na selu, iako je odnos agrarnog i neagrarnog aktivnog stanovništva približno podjednak.

3. PROSTORNE POSLJEDICE SUVREMENIH MIGRACIJA

Paralelno s kretanjem seoskog stanovništva dolazi i do *kretanja seoskog naselja kao prostorne cjeline*.

Veliki broj bivših seljaka koji su našli, ili se nadaju da će naći bilo kakvo zaposlenje u urbanim djelatnostima, ili žele da školuju djecu, napuštaju svoje seoske posjede i doseljavaju u gradove. Tamo stvaraju (po zlu poznata) tzv. *divlja naselja* na periferiji gradova ili, rjeđe, u izgrađenim gradskim četvrtima. Pri tom je karakteristično da se doseljenici iz istog sela ili naselja naseljavaju jedan blizu drugoga, tako da se u urbane aglomeracije postepeno preseljavaju cijela sela, pa se tako međusobno i nazivaju »Novi Močeviči«, »Novi Vukodol« i sl.

Prenoseći imena naselja, oni istovremeno prenose u urbana naselja i svoje standarde stanovanja i načina života — držanje stoke, niske komunalne i zdravstvene standarde, pomanjkanje navika za urbani način života.

Urbaniziranje i opremanje tih naselja osnovnim komunalijama za gradska naselja predstavljala vrlo težak teret, a to se odražava u zanemarivanju neophodnih komunalnih obaveza prema ostalim građanima.

Još težu pojavu, gledano u dužoj vremenskoj perspektivi, predstavlja *silazanje sela na saobraćajnice* (radi lakšeg odlaženja na posao sredstvima javnog saobraćaja).

Duž saobraćajnica niču dugačka, nizna naselja seoskih kuća, prilično udaljenih jednih od drugih, bez najosnovnijih komunalija. Stoka se stalno kreće javnim saobraćajnicama, a zaprežna vozila, djeca i omladinski »corso« pretvaraju glavne prometne puteve u seoske drumove pune opasnosti za sve učesnike u saobraćaju.

Neugledne primitivne zgrade duž cesta, đubrišta i iskrivljeni plotovi, degradiraju pejzažne vrijednosti mnogih puteva koji su, između ostalog, građeni i zbog razvoja turizma.

Slična je pojava i duž novih željezničkih pruga: njihovi prodori kroz nekada guste djevičanske šume i planinske proplanke, pored brdskih potoka i utrina, u toku nekoliko godina degradirani su načičkanim nizovima primitivnih stračara.

4. SUVREMENI DOPUNSKI UZROCI BIJEGA SA ŠELA

Osim prethodno navedenih uzroka migracija potrebno je uočiti i neke dodatne razloge koji se danas manifestiraju.

Potrebno je imati na umu da se naše sadašnje selo u toku proteklih 100—150 godina razvijalo pod sasvim drugačijim proizvodnim i društvenim uvjetima i da ono *više ne odgovara suvremenim zahtjevima* stanovanja, životnog standarda i proizvodnje.

Historijska folklorna seoska kuća predstavlja danas još samo za turistu i etnografa interesantan i vrijedan vernakularni objekat, ali seljak više ne može i neće da u njoj živi jer mu je neadekvatna i po raspoloživom prostoru i po opremi i konstrukciji.

Na temelju anketiranja oko 600 seoskih domaćinstava u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine (što ga je autor ovoga članka sa saradnicima proveo u 1957—62. godini), oko 45% seoskih kuća ima samo po jednu stambenu sobu, a oko 40% dvije sobe. U jednoj sobi žive u prosjeku 4 osobe, a u jednoj četvrtini anketiranih kuća živi u jednoj sobi po dva bračna para.

U dvije trećine anketiranih domaćinstava voda se donosi s udaljenosti do 300 metara i više. U skoro jednoj polovici anketiranih domaćinstava nužnik je izvan dvorišta. Prema statističkim podacima, 12% seoskih domaćinstava u Jugoslaviji, odnosno oko 20% u Bosni i Hercegovini a oko $\frac{1}{3}$ u Crnoj Gori, nema uopće nužnika.

Polovina anketiranih domaćinstava u BiH izrazila je svoje nezadovoljstvo sa standardom stanovanja u kući i naselju. Na našem su se selu u velikoj mjeri sačuvali ostaci *suprotnosti između grada i sela* iz prethodnog vremena.

Koncentracija proizvodnje u gradovima i industrijskim naseljima bila je dovela do daljnjeg zaostajanja poljoprivrede, koja ima pretežno karakter *sične individualne proizvodnje, svaštarske, neracionalne, nekad i naturalne.*

Pomanjkanje tržišta i saobraćajnih veza još uvijek drži široko otvorene makaze između cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda i usluga.

Većina tehničkih, društvenih, kulturnih i drugih tekovina još uvijek je koncentrirana u gradovima i industrijskim centrima. Zbog neracionalnosti i pomanjkanja odgovarajućih oblika organizacije proizvodnje, selo ekonomski nije u stanju da odražava ni najosnovnije tehničke, komunalne ili kulturne tekovine.

Zato se ne treba čuditi što *ljudi bježe iz sela*, ostavljajući tamo samo one koji više ne mogu, ili još ne mogu pobjeći — starce, žene i djecu.

5. NUŽNOST DRUŠTVENE INTERVENCIJE U REKONSTRUKCIJI SELA

Zbog navedenih razloga, problem seoskog naselja postavlja se kao zadatak cjelokupne društvene zajednice. Već sama okolnost da tri četvrtine našeg stanovništva živi na selu, a da se i ne govori o drugim implikacijama koje smo spomenuli, sili nas da ovom problemu pristupimo s mnogo više pažnje i energije nego do sada. Problem se ne može riješiti samo

jednostavnim zakonskim ili administrativnim mjerama, jer su njegovi korijeni i ciljevi mnogo dublji.

Cilj društvene intervencije treba da bude *podizanje životnog standarda na selu* modernizacijom njegove proizvodnje i tržišta, te da se određeni dio seoskog stanovništva koji odgovara društvenim potrebama i uvjetima, zadrži na selu, pružajući mu mogućnosti zapošljavanja i osiguravajući mu odgovarajuće životne uvjete društvenog standarda.

Pri tom se ne radi asmo o tomu da se odstrane neki građevinski i sanitarni nedostaci seoskog naselja nego da se postepeno i planski *izmijeni njegova struktura*. Potrebno je razviti nove suvremene forme rješenja seoske kuće, dvorišta i naselja, koje će seoskom stanovniku učiniti pristupačnim mnoge tehničke, komunalne i privredne forme gradskog života, u spoju s prednostima života izvan gradskih naselja.

Moderno seosko naselje s tehničkim i komunalnim prednostima grada i s dobrim saobraćajnim vezama, može postati atraktivno i za mnoge stanovnike današnjih prenatrpanih gradova.

Tako u toku postepene rekonstrukcije sela može doći i do inverznih kretanja stanovništva. To bi moglo dovesti do uklanjanja sadašnjih suprotnosti između obje forme naseljavanja, odstranjivanjem nedostataka jednog i drugog tipa naselja. Tim načinom postepeno se dolazi do novog *suvremenijeg modela naseljavanja i distribucije stanovništva*.

Ovaj proces dosta se jasno spontano manifestira i u mnogim tehnički razvijenim kapitalističkim zemljama. Tim prije mjesto mu je u socijalističkom društvu, koje kao jedan od osnovnih ciljeva ima uklanjanje suprotnosti između grada i sela, a ujedno raspolaže jačim mogućnostima planskog usmjeravanja društvenog razvoja.

Iako danas još nije moguće u cijelosti sagledati razvojnu perspektivu ovakovih zahvata, ipak je nužno držati na umu njihove glavne karakteristike, da bi se današnji koraci lakše uklopili u buduća kretanja i da im ne budu na smetnji.

Skepticizam u tom pogledu često koči ovakove pristupe, iako ga mnoge sadašnje životne pojave uvjerljivo demantiraju.

6. KLJUČNE KARIKE U REKONSTRUKCIJI SELA

Selo se mora rekonstruirati prvenstveno *na temelju vlastitih materijalnih snaga*. Osnovni izvor materijalnih snaga i moralnih pobuda za socijalističku rekonstrukciju sela leži u njegovoj ekonomici, agrarnoj i neagrarnoj, u razvijanju njegove materijalne baze, uvođenju naprednih oblika proizvodnje i organizacije. Upravo na temelju razvijenih proizvodnih snaga na selu može se pomišljati na uspostavljanje ostalih oblika potrošačkog i društvenog standarda. Od toga se, naravno, izuzimaju stanovite osnovne zdravstvene, prosvjetne i slične službe koje se ne mogu u cijelosti odgađati.

Zbog toga je potrebno postaviti težište socijalističke rekonstrukcije sela na razvoj seoske privrede.

U rurističkom pogledu to znači da je pri sređivanju seoskih naselja potrebno stvarati uslove za razvijanje takvih *prostornih rješenja koja će omogućiti razvijanje onih privrednih* i društvenih kretanja za koja ta naselja i njihove šire aglomeracije imaju najpovoljnije prirodne i društvene uslove. Od privrednih aktivnosti na prvo mjesto dolazi u obzir *poljoprivredna proizvodnja*, ratarska, stočarska, voćarska i mješovita. Pošto sitno i rasparcelirano individualno gazdinstvo nije u stanju da vlastitom snagom

dosegne odgovarajuće oblike moderne proizvodnje, a prisilno okrupnjavanje u našoj zemlji ne dolazi u obzir, nameće se potreba uspostavljanja odgovarajućih oblika samoupravnih asocijacija individualnih proizvođača. Oblici i način rada takvih organizacija ne spada u okvir ovoga članka. U okvir rada arhitekata—rurista spada studij takvih tipova seoskih gospodarskih dvorišta i naselja koji će omogućiti uspostavljanje i rad odgovarajućih proizvodnih organizama i njihovo usklađivanje s ostalim manifestacijama života na selu.

Taj studij mora počivati na prethodnoj iscrpnoj analizi i programu, s podacima o tehnološkim zahtjevima proizvodnje, organizacionoj strukturi, potrebama radne snage i mogućnostima njenog zapošljavanja, nužnim agrotehničkim mjerama, teritorijalnoj raspodjeli proizvodnih, prerađivačkih i uslužnih centara raznog nivoa itd. za pojedina naselja i njihove šire aglomeracije.

Industrijska proizvodnja može odigrati značajnu ulogu u nekim agrarnim regionima. Zahvaljujući napretku tehnologije i saobraćaja, mnoga industrijska preduzeća danas ne zahtijevaju isključivu koncentraciju svojih kapaciteta u industrijskim oblastima. Obrnuto, dislokacija mnogih industrijskih pogona u agrarna područja sve se više manifestira u mnogim industrijski razvijenim zemljama. Takve industrije imaju niz prednosti u rentabilnosti proizvodnje, u mogućnostima elastičnijeg prilagođavanja uslovima na tržištu, a i prednosti strateškog vojnog karaktera. Na taj način industrija se kreće za radnom snagom, umjesto tegobnog svakodnevnog kretanja radne snage prema industriji.

U nekim agrarnim oblastima postoje vrlo povoljni uslovi za razvoj proizvodnje na bazi lokalnih sirovina (kamenolomi, ciglane, krečane, drvna industrija), ili tradicijom usmjerene radne snage. I u našoj zemlji se u priličnoj mjeri spontano razvija novi tip *seoskog naselja s industrijskom zonom*, koji ima vrlo povoljne razvojne mogućnosti.

Turizam i rekreacija su danas međunarodna potreba, naročito za preurbanizirane, tehnički visokorazvijene zemlje. Postoje i vrlo ozbiljna mišljenja da bi se mediteranske zemlje trebale pretežno preorijentirati na internacionalni turizam i postati rekreaciona zona za Evropu i USA.

Bez obzira na stanovitu pretjeranost takvih gledanja, sigurno je da mnoga seoska naselja i oblasti postižu od turizma prihode koji daleko premašuju prihode iz poljoprivrede. Primjer Italije, Španije i mnogih naših sela u Dalmaciji i Sloveniji rječito potvrđuju privredne koristi koje selo može imati i od ove vanpoljoprivredne aktivnosti. Zato je kod rurističkih zahvata potrebno posvetiti posebnu pažnju saobraćajnicama, komunalnim službama i čuvanju prirodnih i spomeničkih vrijednosti u onim agrarnim oblastima koje imaju uslove za razvoj turizma.

Naselja koja su povoljno položena u odnosu na gradove i saobraćajnice, imaju dobre izgleda da razviju stambenu privredu, pretvarajući se, djelomično ili u cjelini, u *stambena sela* koja inverznim strujanjem doseljavaju građani. I to je u rurističkom pogledu jedan nov tip naselja u agrarnoj oblasti.

Last but not least — *saobraćaj, elektrifikacija, snabdijevanje vodom i kanalizacija* osnovni su uvjet za razvitak naprednog seoskog naselja. Bez toga nema mogućnosti prihvatanja poljoprivrednih proizvoda i razvoja tržišne proizvodnje, niti njene modernizacije, niti masovnog školovanja seoske djece, niti funkcioniranja raznih društvenih službi.

7. DRUŠTVENE SLUŽBE U AGRARNOM NASELJU

Prostorna ruriistička rješenja, koja će omogućiti razvoj željenih privrednih tokova, moraju istovremeno omogućiti da se razne društvene službe približe seoskom naselju, da budu racionalne i efikasne.

Da bi društvene službe bile racionalne i efikasne i za mala i ekonomski slaba seoska naselja, ta naselja je potrebno povezati u stanovite sisteme za zajedničko korištenje službi.

Time se nameće potreba određene hijerarhizacije seoskih naselja, pri čemu bi naselja manjeg značaja gravitirala prema značajnijim i bolje opremljenim naseljima.

U takvom sistemu bi se vjerojatno pojavile tri karakteristične grupe naselja:

a) *primarno selo*, tj. selo u današnjem smislu te riječi — skupina kuća raspoređenih u zaseoke, mahale, susjedstva i sl. bez značajnijih privrednih ili društvenih ustanova. U stanovitim slučajevima ono bi moglo biti sjedište grupe udruženih proizvođača i imati snabdjevački punkt za najosnovnije dnevne potrebe, s tim da bude pristupačan starcima i maloj djeci, tj. da ne bude udaljen više od 15—20 minuta;

b) *seoski grupni centar* bi predstavljao naselje višega ranga, sa službama za nekoliko primarnih naselja koja prema njemu gravitiraju iz udaljenosti od 2—3 km, odnosno pola sata autobusom — ukoliko takva veza postoji;

c) *seoski rajonski centar* bi koncentrirao službe višega ranga za okruge nekoliko grupnih centara sa većom gravitacionom oblašću, tako da bi te službe bile rentabilne. Pošto se te službe rjeđe koriste nego one u primarnim naseljima i grupnim centrima, one mogu biti i više udaljene od korisnika.

Osnovni uslovi za svaki ovakav centar bili bi da on može ekonomično poslovati s obzirom na broj korisnika, te da bude saobraćajno dobro povezan s centrima višega i nižega ranga.

Prilikom razmatranja stepena opremljenosti pojedinim službama u centru, potrebno je imati u vidu i različite atrakcione radiuse pojedinih službi s obzirom na starosnu dob korisnika, učestalost kontaktiranja, način dolaska u centar. U tom pogledu, razne vrste službe (snabdjevačka, proizvođačka, servisna, zdravstvena, školska, administrativno-upravna itd.) imaju različite parametre efikasnosti i racionalnosti, koji se moraju poštovati.

Istovremeno je potreban i stanoviti stepen koncentracije službe, tako da korisnik koji dođe u centar može istovremeno koristiti nekoliko službi.

Za neke društveno nužne službe neće se uvijek moći u cijelosti poštovati njihova ekonomičnost na današnjem stepenu razvoja, nego će se morati omogućiti njihovo funkcioniranje bez obzira na ekonomičnost (školstvo, zdravstvene službe i sl.).

Razumije se da nije neophodno da u svakom slučaju postoje sve navedene kategorije naselja. U Vojvodini i Slavoniji će npr. neka velika seoska naselja moći da imaju samo za sebe opremu grupnih ili rejonskih centara, a u mnogim slučajevima će tu ulogu preuzimati obližnja gradska naselja. Tako je izložena shema pretežno orijentaciono diagramskog karaktera.

8. TIPOVI SEOSKIH NASELJA I NAČIN NJIHOVE RURISTIČKE REKONSTRUKCIJE

Pod utjecajem mnogobrojnih prirodnih i društvenih činilaca u našoj se zemlji razvio velik broj tipova seoskih naselja: po načinu smještaja na terenu, prostornom obliku, veličini, stepenu izgrađenosti, proizvodnoj orijentaciji i dr. Mi ćemo se ovdje osvrnuti samo na neke od karakteristika koje su značajne s rurističkog stanovišta.

Po načinu smještaja na terenu naselja se mogu grubo podijeliti u dvije osnovne grupe — na brdska i ravničarska naselja. Karakteristično je da brdska naselja zahvataju oko 40% površine naše zemlje, oko 37% cjelokupne poljoprivredne površine, sa 38% cjelokupnog poljoprivrednog stanovništva. Društveno-ekonomska i ruristička problematika ovih naselja je naročito akutna, a potreba društvenih intervencija presantna.

Prostorni oblik naselja je u znatnoj mjeri nastao pod utjecajem načina njegovog nastanka, tj. naseljavanja, uz istovremeno djelovanje geomorfoloških, klimatskih, hidroloških, vegetacijskih, pedoloških i drugih činilaca.

Najkarakterističniji prostorni tipovi naselja su slijedeći:

a) *Raštrkano naselje s pojedinim kućama na ziratima*, međusobno znatno udaljenim. Nastalo je krčenjem šuma prilikom postepenog naseljavanja. Ruristički nedostaci ovoga tipa su mnogobrojni: saobraćajne poteškoće, nemogućnost izgradnje komunalija, pomanjkanje socijalnog kontakta. Jedina prednost leži u kratkim vezama između gospodarskog dvorišta i zirata.

b) *Raštrkano naselje sa zaseocima*. Nastalo je često razvojem prethodnog tipa, prirodnim porastom pojedinih porodica, daljnjim krčenjem i izgradnjom novih kućišta u blizini matične kuće. Tako su nastali prvobitni porodični zaseoci, koji se i nazivaju porodičnim imenima.

Vremenom ti zaseoci postepeno srastaju i nekadašnje granice između njih — šume, šikare ili ziratne zemlje — svode se samo na puteve, potoke i oni ostaju kao seoske »mahale«, tj. susjedstva. To je tradicionalni ruristički elemenat koji se može i dalje razvijati u strukturi suvremenog naselja.

c) *Raštrkana nizna naselja* koja se u obliku uske dugačke trake protežu duž linije inundacije na rubovima poplavnih kraških polja ili duž linije malih izvora na obroncima kraških brda. Ziratne površine nalaze se na polju ispod naselja, a pašnjaci na kamenjaru iznad njega. Tipične primjere takvih naselja nalazimo po rubovima Livanjskog i ostalih kraških polja, odnosno na obroncima Biokova.

Suvremeni pandan ovom tipu su *nizna sela duž saobraćajnica*, nastala u novije doba.

Jednu varijantu ovih naselja predstavljaju mali zaseoci nanizani duž linije inundacije ili duž saobraćajnice, kao što je to slučaj s naseljima u Popovu polju.

Mnogobrojni nedostaci i malobrojne prednosti ovoga tipa naselja su iste kao kod prethodno opisanih.

d) *Nepravilno zbijeno naselje* predstavlja skupine kuća zbijenih duž nepravilnih krivudavih ulica. Kućišta i dvorišta se međusobno dodiruju s vrlo malim ili nikakvim obradivim površinama između njih. Sve ziratne površine, a nekada i stočni objekti nalaze se izvan stambenog dijela naselja.

Ovaj tip je često nastao kao posljedica štednje ziratnog zemljišta u kraškim krajevima, gdje se kuće grade na neobradivom kamenjaru.

Osim prirodnih utjecaja nekada su i društveni utjecaji izazvali nastanak ovog tipa: želja da se ostane u blizini nekog zajedničkog centra — izvora, džamije, crkve, seoskog zborišta i sl., te uslijed toga maksimalna dioba matičnog kućnog dvorišta i izgradnja novih kuća na tim izdijeljenim dijelovima.

Socijalni kontakt u ovakvom naselju je vrlo intenzivan, a uvođenje komunalija relativno jeftino. Nedostaci se očituju u djelomično zagašenim dvorištima, naročito ako su i stočni objekti smješteni u njima.

e) *Neppravilno ušoreno zbijeno naselje* je nastalo spontanom ili administrativnim ušoravanjem kućišta duž cesta ili oko njihovih raskršća. Prednosti i nedostaci ovog tipa nalaze se negdje između prednosti i nedostataka raštrkanih i zbijenih naselja.

f) *Pravilno ušorena zbijena naselja* su nastala, kao što je ranije rečeno, intervencijom vojno-pograničnih vlasti u bivšoj Vojnoj krajini.

To su obično veća naselja u kojima se određenim intervencijama ruralističkog karaktera mogu postepeno odstraniti stanoviti nedostaci koji su u suprotnosti sa suvremenim zahtjevima.

g) *Malo selo* predstavlja specifičan, delikatan i vrlo aktuelan problem u rekonstrukciji seoskog naselja. Ta mala sela su aglomeracije od 3—4 kuće pa do dvadesetak kuća, i rasuta su po međusobno udaljenim poljoprivrednim površinama i pašnjacima. Računa se da u našoj zemlji ima oko 10.000 takvih malih sela, s ispod 200 osoba. Njihov nastanak i daljnji opstanak uvjetovan je prirodnim okolnostima iskoršćavanja poljoprivrednih površina. Raseljavanje ili prisilno okrupnjavanje takvih naselja bilo bi skopčano s mnogim materijalnim, socijalnim ili tehnološkim problemima. Prema do sada izvršenim analizama, proizlazi da bi najpovoljnije rješenje bilo u postepenom nenasilnom okupljanju takvih malih naseobina u aglomeracije od oko 200 stanovnika i njihovo povezivanje saobraćajnicama u određene sisteme za zajedničko korišćenje društvenih službi.

Analogno s prethodno izloženim variranjem naselja po veličini, s privrednim i prostornim karakteristikama pojavljuju se i znatne razlike u stepenu izgrađenosti naselja.

a) *Selo u prirodnoj razvojnoj fazi* s folklornom kućom od lokalnog materijala i sačuvanim tradicionalnim shvatanjima, običajima, nošnji i dr. Ovaj se tip još mjestimično održava u zabačenim planinskim krajevima i nalazi se u brzom izumiranju.

b) *Selo s prvim učincima prodiranja novčanih tokova*, s kućama od masivnog materijala, opeke, crijepa, lima, ali s unutrašnjom opremom i dispozicijom kuće koja se nije mnogo udaljila od tradicionalnog seoskog standarda. Folklorni elementi održavaju se samo djelomično i manifestiraju samo povremeno, prilikom svečanosti, svadbi i sl.

c) *Selo s višim standardom uređenja kuće*, bez ikakvih folklornih elemenata, s prodiranjem malograđanskog ukusa, s neadekvatnom dispozicijom prenesenom od gradske kuće, naročito s malom nepogodnom kuhinjom. Karakteristično je postojanje električne instalacije, upotreba tvorničkog namještaja i električnih aparata, ali pomanjkanje vodovoda, kanalizacije, a ponekad i nužnika. Ovako je izgrađen velik broj sela koja se nalaze pod uticajem suvremenih tokova urbanizacije.

d) *Naselje s relativno razvijenim komunalijama*, ruristički sređeno, kao posljedica razvijene tržišne proizvodnje. Ovih sela je još uvijek malo u našoj zemlji.

Osnovne funkcije i elementi seoskog naselja su u svim naseljima međusobno isprepletene i pretežno neadekvatne za suvremene potrebe. Nužno je da se ti elementi jasno definiraju i međusobno izdiferenciraju i postepenim sređivanjem dovedu u uzajamni sklad. Najglavniji elementi i funkcije su slijedeći:

a) *Stambeno područje* s individualnim kućama i kućistima uobičajeno je u našem selu i vjerojatno će se i dalje održati, naročito za porodice poljoprivrednika.

Kućište predstavlja sklop kuće, gospodarskih zgrada i manju poljoprivrednu površinu — vrt i voćnjak.

Dio dvorišta s gospodarskim zgradama danas znatno mijenja svoj sadržaj. Iščezavaju neki neracionalni i nesuvremeni elementi kao što je gumno, sušnica, šljiva, kačara, hljebna peć i sl., a javljaju se novi: peradarnik za kooperantski tov pilića, staja za telad, garaža, radionica i sl.

Kod sređivanja naselja manifestira se potreba da se gospodarski, naročito stočni dijelovi dvorišta odvoje od stambenih i lociraju tako da ne smetaju ne samo vlasnicima nego i susjedima.

Kod sređivanja stambenog područja potrebno je nastojati da se dužine uličnih frontova svedu na racionalnu mjeru od 25—35 metara, a da se potrebne površine kućišta dobiju povećavanjem njihove dubine.

U nekim selima će stambeno područje, ili barem jedan njegov dio, promijeniti svoj karakter. To bi bio onaj dio koji služi za stanovanje nepoljoprivrednika, gdje se može ići na gušću izgradnju, pa i spratne združene kuće s malim vrtovima i cvijetnjacima, bez stočnih objekata. Ovaj slučaj će se javiti kod stambenih sela i u selima koja služe kao grupni ili rajonski centri i gdje će stanovati određeni broj nepoljoprivrednih porodica i stručnih radnika raznih kvalifikacija, zanatlija, snabdjevača, administrativnih, prosvjetnih, zdravstvenih radnika i sl.

b) *Proizvodni centar za krupnu poljoprivrednu proizvodnju* i organiziranje kooperacije, sa servisnim i proizvodnim objektima, pojavit će se, a i sada već postoji u određenim seoskim naseljima. Potrebno je izdvojiti ga lokacijski i saobraćajno od ostalih dijelova naselja.

c) *Industrijski proizvodni centar* će se također pojaviti ili već postoji u nekim selima. Odnos je isti kao gore.

d) *Društveno-ekonomski centar naselja* je prostor na kom se obavljaju mnogobrojne snabdjevačke, otkupne, administrativne, kulturne i druge aktivnosti. Njegova veličina i sadržaj ovise o karakteru naselja. Uporedo s razvojem naselja oni će se povećavati pa je potrebno za njih razervirati veće površine. Položaj ovog centra u znatnoj mjeri utječe na stupanj koncentracije i oblikovanja naselja.

e) *Saobraćajna mreža* treba također da bude izdiferencirana prema značaju i funkcijama na transversalne saobraćajnice, koje treba izdvojiti iz naselja, te na unutrašnje putove, po mogućnosti posebno za pješake, a posebno za stoku i vozila.

Socijalistička rekonstrukcija seoskog naselja i način izvedbe predstavljaju dugotrajan i mučan proces koji se može obavljati samo postepeno i uz pristanak i suradnju svih zainteresiranih. Zato je potrebno imati jasan

dugoročan plan, a način rekonstrukcije bit će ovisan o postojećem tipu sela i o njegovoj razvojnoj perspektivi.

Kod raštrkanih naselja glavni će akcent ležati na postepenom privlačenju udaljenih kućišta u zaokružene cjeline — susjedstva oko lokalnih potcentara i pogodno odabranog ili postojećeg centra.

U niznim razbijenim naseljima nastojanje će ići za popunjavanjem postojećih praznina među kućištima, umjesto daljnjeg protezanja naselja, u kreiranju stanovitih potcentara koji će inicirati gušću izgradnju, u odvajanju kućišta od transverzalne javne saobraćajnice i stvaranju unutrašnjih puteva i smanjenju broja kontaktnih tačaka s javnom saobraćajnicom.

Za zbijena će se naselja pojaviti potreba razrađivanja i sanacije pojedinih zagušenih dijelova, zoniranja dijelova za stambene, proizvodne i društvene svrhe i rezerviranja površina za buduću izgradnju.

Oblikovanje naselja i čuvanje pejzažnih vrijednosti važan je sastavni dio svakog nastojanja oko rekonstrukcije. Potrebno je izbjegavati, osim u iznimnim slučajevima, anahronično oponašanje onih folklornih rješenja koja su neodrživa u današnjem vremenu, a stvaralački primjenjivati ono što je dobro u tradicijama seoske arhitekture.

Akcentat treba staviti na harmoničnost odnosa u pejzažu, na izbjegavanje stanovitih oblikovnih rješenja kopiranih od gradske kuće, željezničke provincijske stanice i kasarne. Nužno je da se pojedine skupine kuća skladno ukomponiraju u prostorne cjeline, sa do sada neuobičajenim krupnim gabaritima novih sadržaja — silosima, velikim stočnim stajama, eventualnim industrijskim objektima, zgradama za društvene potrebe.

Određivanjem gustoće izgradnje u pojedinim dijelovima, i njene visine, harmoničnim uklapanjem prostornih i pejzažnih dominantni, jedinstvenošću upotrijebljenih materijala, skladom boja, čuvanjem postojećeg i sadnjom novog zelenila i stabala, mogu se postići novi estetski kvaliteti — umjesto sadašnje anarhije i neukusa. Svi aspekti sela (ruristički, privredni i društveni) nerazlučno su vezani za sve ostale aktivnosti u prostoru.

Unapređenje poljoprivrede i rješenje relativne agrarne prenaseljenosti vezano je za razvoj industrije i ostalih društvenih djelatnosti, dok napredna poljoprivreda stvara sirovine i otvara tržišta za industriju.

Saobraćaj, elektrifikacija, gospodarenje vodom i drugim prirodnim resursima te čuvanje prirodne životne sredine osnovne su karike u neprekidnom lancu cjelokupnog razvoja. Sve se one moraju obuhvatiti u okvir *kompleksnog plana prostornog razvoja* pojedinih naselja, regija, republika i cijele zemlje.

U okviru tih planova, izrađenih na raznim nivoima i za prostore raznih veličina, te unjihovom povremenom prilagođavanju novim razvojnim pojavama, moguće će biti preciznije odrediti do kojeg će se stepena pojedina naselja razvijati a koja će se eventualno ugasiti.

Zahvaljujući tim planovima biti će moguće istovremeno razvijati lokalne inicijative ali i sprečavati lokalističke intervencije i stihijsko probijanje sistema planskog razvoja, na temelju šireg sagledavanja razvoja većih geografskih i društvenih cjelina u našem socijalističkom samoupravnom društvu.